

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М. РЫСКУЛБЕКОВ атындагы
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.17.543

**Кол жазма укугунда
УДК 338.45:622.333(575.2)**

Примов Улан Бердибаевич

**Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн
экономикалык өнүгтөрү**

Адистик: 08.00.05 – эл чарбасынын экономикасы жана башкаруу

**Экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алууга диссертация**

Бишкек – 2018

Диссертациялык жумуш М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинде аткарылды

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору, доцент
Арзыбек Орозбекович Кожошев

Расмий оппоненттери: экономика илимдеринин доктору, профессор
Рустам Эмилжанович Асизбаев

экономика илимдеринин кандидаты, доцент
Ильяс Валерьевич Тулекеев

Алып баруучу уюму: Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин «Менеджемент» кафедрасы

Диссертацияны коргоо 2018-жылдын 30-октябрында, саат 14-00дө, 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58. дареги боюнча, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик башкаруу академиясынын алдындагы экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алууга диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.17.543 диссертациялык кеңештин жыйналышында болот.

Диссертация менен 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58. дареги боюнча М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин китепканасынын илимий залынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 30-сентябрында таратылган.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы
Э.И.К., доцент

Г. С. Байтерекова

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Экономикада кризистик көрүнүштөрдүн күчөө коркунучу күч алган, өндүрүштү түзүмдүк кайра куруунун заралдыгы арткан мезгилинде ар кыл өлкөлөрдүн экономикаларын энергоресурстар менен камсыз кылуу көйгөйү абдан курч коюлат. Буга байланыштуу анын дүйнөлүк запасы бир кыйла болгондугунан жана көмүр кычкыл отундарынын башка түрлөрүнө караганда салыштырмалуу жеңил алынганынан улам көмүргө өзгөчө көңүл курула баштады. Мунун натыйжасында көмүрдү дүйнөлүк өндүрүүнүн көлөмү өстү, ал кийинки он жылдын ичинде эле бир жарым эседен ашуунга көбөйдү.

Дүйнөлүк энергетиканын технологиялык абалы жана күмүр өнөр жайынын өнүгүшү жакынкы 25 жылдын ичинде көмүрдүн энергетикадагы үлүшү, жана ошого жараша анын казып алуунун, өзгөчө энергетикалык багытта көмүрдү керектөөнүн көлөмү өсөрүн айгинелеп турат. 2000-жылдан тартып көмүр кычкыл отундардын башка түрлөрүнө караганда көмүрдү керектөөнүн дүйнөлүк темптеринин тийиштүү көлөмдөрүнүн арбуусу байкалууда.

Кыргызстандын өнөр жайы кабылган заманбап кризистик абал анын макро-, жана ошондой эле микроэкономикалык деңгээлдердеги дараметтерин колдоого алуу үчүн бир катар экономикалык чараларды кабыл алууну талап кылат.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда сарамжалдуу энергетиканы өнүктүрүүдөгү, барынан мурда, көмүр отунун пайдалануу үлүшүн көбөйтүүнү кызыктырууда мамлекеттик саясатты аныктоонун өктөм зарылдыгы бышып жетилип отурат. Мындай саясаттын актуалдуулугун экономикалык өнүгүштөрдөн тышкары, калкты, өзгөчө календардык жыл ичинде суук мезгили узак райондордогу элди жылуулук менен ишенимдүү камсыз кылуунун зарылдыгы талап кылууда. Республика азырынча мунай менен газдын кандайдыр бир олуттуу запастарына ээ болбогонун, бирок ошол эле убакта Борбордук Азия аймагында катуу отундун запасынын 75 пайызына ээ экенин эске алганда, отун-энергетикалык теңдемде көмүр гана алттернатива болушу мүмкүн.

Көмүр отунунун салыштырмалуу салмагынын төмөндүгүнө байланыштуу өлкөнүн отун теңдеминен көйгөйү, бул узак мезгилдүү себептердин жыйындысынын, барынан мурда, мындан келип чыгуучу жыйынтыктары менен отун-энергетикалык теңдемдеги көмүрдүн жыйынтыктоочу ролуна карабастан, көмүргө жана жаратылыш газына болгон баалардын диспропорциясынын кесепеттери болуп саналат.

Кийинки жылдардын ичинде калыптанган өндүрүштүк шарттар ушундай, республиканын көмүр касып алуу тармагынын өзүнүн сакталып калышы көйгөйлүү болуп отурат. Барынан мурда, бул республиканын экономикасы башынан кечирип жаткан терең кризиске байланышкан. Көмүр өнөр жайын кризистен чыгаруу жана анын өнүгүшүн камсыз кылуу республикадагы абдан актуалдуу жана татаал көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүү көйгөйү өзгөчө татаал жана ошону менен бирге кечиктирилгис жана натыйжалуу чараларды талап кылуучу иш, анткени анын чечилиши

Кыргызстандын энергетикалык көз карандысыздыгын, ошондой эле республиканын көмүр отунуна болгон керектөөлөрүн камсыз кылууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жогоруда баяндалгандардын бардыгы Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын статистикалык изилдөөгө арналган диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун, илимий жана практикалык олуттуулугун көбөлөп турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы. Диссертация Улуттук туруктуу өнүгүүнүн 2020–2040-жылдарга стратегиясынын, КР аймактык мамлекеттик өнүктүрүү саясатынын, 2020-жылга чейинки мезгилде КР экономикалык өнүктүрүүнү жаңычыл модернизациялоо стратегиясынын, 2035-жылга чейинки мезгилде КР экономикалык өнүктүрүүнү жаңычыл модернизациялоо стратегиясынын, 2018–2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү божомолунун алкактарында аткарылган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жай ишканаларынын абалынын комплекстүү статистикалык талдоону, аны мындан ары өнүктүрүүнүн келечегин комплекстүү баалоону жүргүзүү жана КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык божомолун иштеп чыгуу болуп саналат. Көрсөтүлгөн максатка ылайык төмөнкүдөй милдеттер коюлат жана чечилет:

- көмүр казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнүн теориялык жана методикалык өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу;
- көмүр өнөр жайы жаатында тарыхый-экономикалык өнүктүрүү окуусунун мүнөздүү багыттарын изилдөө;
- көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн чет өлкөлөрдөгү тажырыйбаларын кароо;
- көмүр өнөр жай ишканаларынын иштериндеги негизги көрсөткүчтөрдүн динамикасын жана тармактык продукцияны өндүрүүдөгү түзүмдүк жылыштарды баалоону жүргүзүү;
- республиканын көмүр өнөр жайынын өнүктүрүүнүн негизги көйгөйлөрүн жана багыттарын жана аны ыкчамдатып өнүктүрүүдө мамлекеттин ролун аныктоо;
- көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиясын жана негизги багыттарын сунуш кылуу;
- көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү башкаруунун жаңычыл моделин иштеп чыгуу;
- көмүр тармагын өнүктүрүүнү жаңычыл башкаруунун 2025-жылга чейинки стратегиялык божомолун иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы.

Көмүр тармагын өнүктүрүүнүн мазмууну, маңызы жана техникалык-экономикалык өзгөчөлүктөрү аныкталган;

көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн чет өлкөлөрдөгү тажырыйбалары окулуп-үйрөнүлгөн;

КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн заманбап абалы изилдөөгө алынган, аны талдоо жүргүзүлгөн жана комплекстүү баа берилген;

көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-укуктук негиздери каралган;

КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн келечектери аныкталган жана жаңычыл өнүктүрүүнүн негизинде анын негизги багыттары сунуш кылынган;

көмүр касып алуу өнөр жайын жаңычыл башкаруунун модели сыныш кылынган;

көмүр тармагын өнүктүрүүнү жаңычыл башкаруунун 2025-жылга чейинки Стратегиялык божомолу түзүлгөн.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертацияда алынган көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү талдоонун, моделдештирүүнүн жана божомолдоонун теориялык жана методикалык натыйжалары көмүр казып алуучу компаниялардын башкаруу органдарынын жана алардын продукцияларын керектөөчүлөрдүн иштеринде практикалык колдонуу табуусу мүмкүн. Диссертациянын жоболору жана тыянактары чарба жүргүзүүчү субъекттердин практикалык иштеринде; республиканын өнөр жайынын минералдык-чийки заттык секторун өнүктүрүүнү талдоо жана божомолдоо менен алектенген министрликтердин жана ведомстволордун жумуштарында пайдаланылышы мүмкүн.

Натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү, алынган натыйжалардын башкаруунун уюштуруучулук механизмдеринин, аларды ишке ашыруунун ар кыл формаларынын экономикалык негиздерин мындан ары карай илимий талдоолордо колдонулушу мүмкүн экендигинде турат. Пайдалануу үчүн сунушталып жаткан башкаруунун уюштуруучулук-экономикалык элементтери көмүр ишканаларынын, минералдык-чийки заттык продукциялардын керектөөчүлөрүнүн жана жер казынасынын менчик ээлеринин экономикалык кызыкчылыктарын теңдемелештирүүгө; мамлекет–жер казынасынын ээси менен жер казынасын пайдалануучулардын ортосунда кирешелерди өз ара пайдалуу негизде бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Мындан тышкары, автордун сунуштары өнөр жайын башкаруу жаатында адистерди (бакалаврларды, магистрлерди) даярдоо процессинде пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого киргизилген негизги жоболору:

1. Көмүр касып алуу өнөр жайын жөнгө салуунун теориялык жана методикалык негиздери каралган, бул аларды төмөнкү негизги принципалдуу багыттар боюнча топтоштурууга мүмкүнчүлүк берет:

жаратылыш өзгөчөлүктөрү боюнча;

техникалык жана технологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча;

уюштуруучулук жана экономикалык өзгөчөлүктөрү боюнча.

2. Көмүр өнөр жайы жаатындагы окуулардын өнүгүүсүнүн тарыхий-экономикалык тенденциялары окулуп-үйрөнүлгөн. Тармак жашап келе жаткан мезгилден бери ал ар түрдүү этаптарды басып өткөнү, эмгек шарттары, өздүк нарктын түзүмү, касып алуунун жана көмүрдү пайдалануунун рентабелдүүлүгү өзгөрүлгөнү көз көрүнө. Заманбап көмүр өндүрүшүн өнүктүрүүнүн

техникалык-технологиялык керектөөлөрү тигил же бул өнүмдү өндүрүүнүн көрсөтүлгөн өнүттөрүнө өзгөчө көңүл бурууга мажбурлоодо.

3. Көмүр өнөр жайынын өнүгүшүндө чет өлкөлөрдүн, өзгөчө Кытай, АКШ, Индия, Россия, Украина жана Казакстан сыяктуу өлкөлөрдүн тажырыйбаларынын өзгөчөлүктөрү изилдөөгө алынган.

4. КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн абалын комплекстүү талдоого алуу жана баа берүү жүргүзүлгөн. Көмүр ресурстарын өздөштүрүү – республиканын экономикасын ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн зарыл шарт. Көмүрдүн Кыргызстандагы бир кыйла олуттуу запасы, тармакка инвестицияларды тартуу, техникалык парктарды түзүү мүмкүнчүлүктөрү көмүр өндүрүү тармагынын күчтүү жактары болуп саналат. Көмүр шахталарынын анча жогору эмес рентабелдүүлүгү, курчап турган чөйрөнүн абдан булгануусу, ички керектөө үчүн көмүрдү сатып өткөрүү рыногунун чектелгендиги көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн кыйчалыш жактары болуп саналат.

5. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана аны тездетип өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу каралган, анда КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн жалпы көйгөйлөрү төмөнкүлөрдө көрсөтүлгөн: көмүргө болгон тышкы суроо-талаптын кыскарышы, көмүрдүн баасына карата транспорттук чыгымдардын үлүшүнүн жогорулугу, курчап турган чөйрөнүн булганышы, көмүр чыккан жерлерди иштетүү шарттарынын начарлашы, тармакты мамлекеттик колдоонун жоктугу ж. б.

6. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиясы жана негизги багыттары сунуш кылынган, анда стратегиялык өнүктүрүүнүн негизги максаттары жана милдеттери – өлкөнүн экономикасын жана калкын катуу отун жана анын жогорку сапатта кайра иштетелген өнүмдөрү менен камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү; рынокко атаандаштыкка жөндөмдүү альтернативалык энергоресурстарды алып чыгууну камсыз кылуу; заманбап илимий-техникалык дараметти жана экологиялык технологияларды пайдалануунун эсебинен туруктуу негизде көмүр өндүрүү тармагын өнүктүрүү болуп саналат.

7. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү жаңычыл башкаруунун модели иштеп чыгылган, анда стратегиялык альтернативаларды ишке ашыруунун моделдерин көмүр касып алуу өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ички жана тышкы чөйрөнүн көптөгөн сценарийлери боюнча ишке ашыруу болжолдонот, жана инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруунун календардык планынын убактысы боюнча аны таратуу менен материалдык жана финансылык ресурстарды акча агымдарына айландыруу каралган.

8. Көмүр касып алуу өнөр жайын 2025-жылга чейин өнүктүрүүнүн стратегиялык божомолу сунуш кылынган, линиялык регрессия усулунун негизинде көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн күтүлгөн натыйжалары эсептелип чыгылган жана божомолдук индикаторлордун мониторинги жүргүзүлгөн.

Изденип алуучунун жеке салымы. Диссертациялык изилдөө процессинде диссертант тарабынан көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн комплекстүү илимий-экономикалык талдоосу жүргүзүлгөн жана илимий-публицистикалык материалдарды, статистикалык жыйнактарды ж. б. окуп-үйрөнүүнүн негизинде бүтүндөй көмүр өндүрүү тармагынын өнүгүшүнө баа

берелген. Кыргызстандын көмүр өнөр жайын башкарууну өркүндөтүү боюнча механизмдерди жана практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу үчүн теориялык-методикалык өнүгтөр биринчи даражадагы база катары кызмат кылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги натыйжалары жана тыянактары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференциялардагы чыгып сүйлөөлөрдө жана даяндамаларды өзүнүн кеңири чагылдырылышын табышты, ал эми комплекстүү изилдөөлөрдүн жыйынтыктары КР ЖАК тарабынан жунушталган жождордун журналдарында жарыяланган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяламаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча автор тарабынан 7 диссертациялык изилдөөлөрдүн негизги мазмунун чагылдырган жалпы көлөмү 2,6 б. т. болгон илимий макалалар жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүнү, үч главаны, тыянактарды жана практикалык сунуштамаларды, аталыштарын камтыган пайдаланылган адабияттардын тизмесин, 164 беттик компьютердик текстти, анын ичинде 18 таблицаны, 16 чийме-сүрөттөрдү жана тиркемелерди камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, мамлекеттик илимий программалар менен байланышы негиздемеленген, изилдөөнүн максаттары аныкталган жана милдеттери коюлган, илимий жаңычылдыгынын деңгээли аныкталган. Жумуштун экономикалык жана практикалык маанилүүлүгү, ошондой эле теориялык жана методикалык негиздери жана диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары ачып көрсөтүлгөн.

«Көмүр касып алуу өнөр жайын экономикалык өнүктүрүүнүн теориялык жана методикалык негиздери» деген биринчи главада көмүр касып алуу тармагын туруктуу өнүктүрүүнүн мааниси жана өзгөчөлүктөрү окуп-үйрөнүлгөн, анда кийинки он жылдыкта жалпы экономикалык кризиске байланыштуу көптөгөн өлкөлөрдө, анын ичинде өнөр жайдын тоо-кен тармактарында экономикалык кризистер жигердүү өнүккөн, анын спецификалык өзгөчөлүктөрү ар жыл өткөн сайын мурунку жылдардагы көмүр өнөр жайын өнүктүрүүн пландаштыруунун, коомдун материалдык жана руханий таламдарын эске алуу менен өндүрүштүк кубаттуулуктарды андар ары арттыруу үчүн өндүрүштүк каражаттарды максималдуу көбөйтүүнү камсыз кылуу принцибин ишке ашыруунун тууралыгын барган сайын өзгөчө көз көрүнө ачык жана күчтүүрөөк көрсөтүүдө.

Экономикалык илимде «туруктуу өнүгүү» деген түшүнүк пайда болгондон мурда биологияда, саясат таанууда, экологияда пайдаланылып келген. Кээ бир окумуштуулар «Туруктуу өнүгүү» түшүнүгүнүн заманбап концепциясынын принциптери биринчи жолу XX кылымдын башталышында ноочөйрө теорияларынын контекстинде академик В. И. Вернадский тарабынан

туюнтмаланган деп эсептешет. Ал экологиялык, экономикалык жана социалдык түзүүчүлөрдүн өз ара катнаштарын кароо менен, адамдын биочөйрөгө улам өсүп бараткан терс таасирин алдын ала көргөн. Бирок, ал учурда окумуштуу тарабынан берилген теориялар экономиканы башкарууда практикалык жактан пайдалануу үчүн адаптацияланган эмес, ошондуктан В. И. Вернадскийдин теориясы тийиштүү деңгээлде жайылтылууга ээ болгон эмес.

1-сүрөт. Туруктуу өнүгүү концепциясынын негизги жоболору, жана алардын өнөр жай ишканаларынын иштөө деңгээлине интерпретациялануусу.

Булак: Бобылев Н. «Модернизация экономики и устойчивое развитие» маалыматтары / С.Н. Бобылев, В.М. Захаров. – М.: Экономика, 2011.

«Туруктуу өнүгүү» түшүнүгүнүн концептуалдык негиздерин калыптандыруунун жүрүшүндө БУУ деңгээлинде 1992-жылы Рио-де-Жанейродо Курчап турган чөйрө жана өнүгүү боюнча Декларациянын, ошондой эле «XXI кылымдын Күн тартиби» Программасынын кабыл алынышы маанилүү окуя болуп калган, анда өнүгүүнүн орун алган көйгөйлөрү жалпыланган. Мына ушул документтерде үтүндөй планетадагы болочок өзгөрүүлөрдүн келечегин түшүнүүнүн глобалдык заманбап экономикалык туруктуу өнүгүү концепциясынын өзөктүү постулаттары туюнтмаланган, алар бардык экономикалык субъекттердин өнүгүшүнө өз таасирлерин тийгизүүлөрү тийиш экени болжолдонгон (1-сүрөт).

Көмүр өндүрүү тармагын туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык өзгөчөлүктөрү, тармактын өндүрүштүк дараметин күтүүгө жана өнүктүрүүгө чыгымдардын натыйжалуулугуна кыйла олуттуу таасирин тийгизүүчү көмүр өнөр жайынын спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн көп түрдүүлүгү, аларды

төмөнкүдөй негизги принципалдуу өзгөчөлүктөрү боюнча топтоштурууга мүмкүнчүлүк берет.

Көмүр өнөр жайындагы экономикалык өзгөчөлүктөр

Көмүр өнөр жайындагы экономикалык өзгөчөлүктөр өз ара тыгыз байланышкан жана көбүнчө көмүр казып алуу өнөр жайлары үчүн мүнөздүү болгон жаратылыш, техникалык, технологиялык жана уюштуруунун өзгөчө шарттарынан улам тикелей келип чыгат. Мисалы, көмүрдүн маркасы жана анын технологиялык багыты (коксовалык же энергетика) керектөөчүлөр тарабынан көмүр сатып алуунун жыйынтыктарында алынган баа өлчөмүнө жана экономикалык натыйжанын чоңдугуна олуттуу таасир тийгизет. Пластардын катмардуу шарттары, алардын кубаттуулугу жана төмөн болушу, жер үстүнөн алыстыгы, көмүр жаткан жерлердин көптүгү жаратылыш жана географиялык шарттар, орун алган чарба борборлорунан алыстыгы кен жаткан жерлерди өздөштүрүүгө жана иштетүүгө, керектөөчүлөргө көмүр жеткирүүдө капиталдык жана учурдагы чыгымдардын көбөйүшүнө сезилерлик таасир тийгизет.

Өздөштүрүп жаткан жерлердеги көмүрдүн корлорунун саны көмүр казып алуучу ишканалардын өндүрүштүк кубаттуулуктарынын чоңдугу жана ал ишканалардын ишинин натыйжалуулугунун деңгээлине карата курулуштардын мөөнөттөрү сезилерлик таасир көрсөтөөрү анык. Узак мезгилдердин ичинде жана айрыкча акыркы жылдары тармакты колдоого жана өнүктүрүүгө бөлүнгөн капиталдык салымдардын өтө чектелгендиги, айрыкча социалдык чөйрөгө тийгизген таасири бүгүнкү күндө шахта фондунун жарымынын эскиргендигинен улам алардын өтө төмөн техникалык деңгээлде калышына алып келди, ал эми шахтерлордун жана алардын үй-бүлөлөрүнүн социалдык-турмуш-тиричилик шарттарынын начардагы өлкөдө массалык забастовкаларга мажбурлагандан улам, акырында көп убакытка чейинки дымыгуулардан кийин жумушчу кыймылдын башталышына алып келген.

Көмүр тармагындагы экономикалык өзгөчөлүктөрдөн улам көмүр казып алуучу өндүрүштүн технологиялык факторлору келип чыкты. Мисалы, көмүр казып алуу тармагына бөлүнгөн финансылык ресурстардын чектелүүсү, тармактын анча жогору эмес илимий-техникалык потенциалы иш жүзүндө бир дагы көмүр казып алуучу ишкананын көмүр казып алуу иштерин өздөштүрүүсүнө алып келген жок. Тирөөчтөр, эреже катары жердин үстүнө жакын гана жерлерге орнотулуп, айрым учурларда көмүр кени жаткан жерлердин төмөнкү техникалык чегине эч качан жеткирилген эмес. Башкы горизонталдык иштеп чыгуулар (негизги капиталдык квершлагдар жана магистралдык штректер) казып алуу участокторунун жакынкы жерлерине чейин гана жеткен. Ал эми казып алуу участкаларынын бөлүктөрү анча чоң эмес өлчөмдөрдө көмүрдүн корлорунун аз саны менен жана ага жараша көмүр казып алуунун көлөмүнүн аздыгы менен алынган. Ошондуктан ар бир шахта эксплуатациялоо процессинде перманенттик курулушка (ар бир жолу мурдагы иштетүү мерчеми боюнча бир теребелге) бир нече жолу туш болгон. Бул аны курулуш боюнча иштердин жалпы узактыгы менен шайкеш эксплуатациялоого алып келген. Ал эми тескерисинче тирөөчтөр жана башка капиталдык тоо-кен

иштеп чыгуулары (ар бир теребелде) кен жаткан жерлердин корлорунун бардык тереңдиги жана анын узактыгы (ошондой эле, жайылып жаткан жерлери) боюнча, андан кийин (ушуга эле жараша) бир эле мезгилде шахталык талаанын чегинен борбордук жана башкы тирөөчтөргө (шахтанын үстүндөгү көмүр жүктөө пунктуна карата) өтүү тирөөчтөрү иштетилүүгө тийиш эле.

Бүгүнкү күнгө чейин шахтаны реконструкциялоо жана жаңы теребелди даярдоо иш жүзүндө мурда бүткөрүлбөй калган курулуштун улантылышына алып келген. Албетте көмүр кенин өздөштүрүүнүн жана иштеп чыгуунун, каржылоонун тартиби капиталдык салымдарды жана учурдагы эксплуатациялык чыгымдарды кыйла төмөндөтүп, ар бир шахтаны аны эксплуатациялоонун бүткүл мезгилинде курулуш жана эксплуатациялык иштердин жүзөгө ашырылышына бирдей тескери таасирин тийгизбей койбойт. Келечекте өлкөнүн экономикасынын абалына жер казынасындагы көмүрдүн корлорунун өндүрүлбөй калуусу сыяктуу фактор зор таасирин тийгизет.

Азыркы учурда көмүр казып алуу көлөмүн турукташтыруунун шарттарында көмүрдүн корлору менен дагы бир нече жүз жылга камсыздала алабыз. Бирок азыртадан баштап кийин отун-энергетикалык маанилүү ал ресурстардын корлору азайганда адамдардын бирмуунуна көмүр корлорунун чындап жете тургандыгы тууралуу ойлонушубуз зарыл. Ал эми жашоо турмушту камсыздоонун жаңы технологияларын түзүү мүмкүн болбой калганда, жер жүзүндө суук күчөп жердин үстүн көптөгөн чоң масштабдарда муз каптай турган абал реалдуу болушу мүмкүн. Ошондуктан, көмүр казып алууну колдоо жана өнүктүрүүгө, айрыкча узак мезгилдерге карата божомолдуу эсептерде көмүр казуу өндүрүшүнө байланыштуу өзгөчө факторлорду эсепке алуу зарыл жана көмүр казып алуунун натыйжалуулугун жана каражаттарды жумшоонун артыкчылыктарын аныктоо боюнча жогоруда сөз болгон, жер казынасында жаткан көмүрдүн корлорунун жаратылыштык өндүрүлбөй калуу сыяктуу маанилүү факторлор эске алынууга тийиш.

Ошентип, азыртадан баштап, б.а. жер казынасындагы маанилүү отун-энергетикалык ресурстардын корлорун алып түгөтүүнүн белгиленген контурларын так аныктап, чыныгы колдонуудагы жаратылыштык, техникалык, технологиялык, уюштуруу, чарба-экономикалык факторлорду эске алуу менен көмүр казып алуу тармагынын жана башка отун-энергетикалык комплексинин иштерин объективдүү баалоо менен жеке жана бюджеттик каражаттар аркылуу отун-энергетикалык тармактын өндүрүштүк кубаттуулугун колдоо жана өнүктүрүүгө инвестирилөө жаатында аныкталган экономикалык натыйжалуулуктарга баа берүүгө өтүү керек.

“Кыргыз Республикасынын көмүр казып алуу жайын өнүктүрүүнүн азыркы абалы” деп аталган экинчи главада Кыргыз Республикасынын көмүр казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнүн абалын талдоонун жана комплекстүү баалоонун жыйынтыктары, көмүр казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-укуктук башкаруу негиздери, көмүр казуу өнөр-жайын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана аны тез өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу баяндалган.

Бүгүнкү күндө 70тен ашуун көмүр кендери жана алардын көрүнүштөрү белгилүү. Биз аларды төрт бассейн тобуна бөлөбүз: Түштүк-Фергана бассейни, ага Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Абшир, Алмалык, Бешбурхан; Өзгөн бассейнине – Көк-Жаңгак, Кумбел, Зиндан; Түштүк-Фергана бассейнине – Таш-Көмүр, Кара-Тут, Тегенек; Кабак бассейнине - Көк-Мойнок, Миң-Куш, Кара-Кече көмүр жаткан үч район жана Алабука-Чатыркөл; Алай жана Түштүк-Ысык-Көл кирет. Көмүр кендери триа-юрск катмарларынан түзүлгөн, топурактын, алевролиттердин, аргиллиттердин, кумдардын жана көмүр катмарларынын күчтүү пластарынын конгломераттарынан түзүлгөн (2-сүрөттү караңыз).

Өнөр жай көмүр пластары көмүр кесиндисинин төмөн жагында эртеюр мезгилиндеги катмарларында жайланышкан. Республиканын балансында 1 млрд. 345 млн. 052 тонна көмүр бар, алардын арасында А+В+С1 -76% жана С2 - 24% категориясы боюнча божомолдук ресурстар 2 млрд. 665 млн. 172 миң тоннаны түзөт.

2-сүрөт. Кыргыз Республикасынын көмүр кенинин жайгашкан схемасы

Булак: КР УСКнын маалыматтары

Диссертациялык иште биз көмүр кору конкреттүү кендер жана региондор боюнча кандай бөлүштүрүлгөндүгү тууралуу маселени карадык. 1-таблицада региондор боюнча көмүр кенинин корлору берилген. Таблицадан көрүнүп тургандай, 917 млн. тонна көмүр кору Кыргызстандын түндүгүндөгү – Сүлүктүдө, Кызыл-Кыяда, Шурабда күрөң көмүр жана таш көмүр орун алган. Ал эми түндүк региондо көмүр кени азыраак – 366 млн. тонна.

1-таблица. КРнын региондору боюнча көмүрдүн ири корлорунун бөлүштүрүлүшү

Түндүк региондорунун корлору, анын ичинде		
1	Көк-Мойнок	9479,9 миң тонна
2	Кашка-Суу	1320,7 миң тонна
3	Миң-Куш	1190,6 миң тонна
4	Кара-Кече (ачык иштетүү)	194611,1 миң тонна
Ачык иштетүүнүн төмөнкү чегарасы		243588, миң тонна
5	Жыргалаң	18893 млн. тонна
6	Согут-Каджи-Сай	5923 миң тонна
КР түндүк району боюнча көмүрдүн жалпы кору		366,5 млн. тонна
Түштүк райондун корлору, анын ичинде		
1	Сүлүктү	189628 миң тонна
2	Шураб	14032,5 миң тонна
3	Көмүр кенинин Шуран тобу	37854,8 миң тонна
Божомолдоо		
4	Үч-Коргон күрөң көмүр кени	312,2 миң тонна
5	Кызыл-Кыя күрөң көмүр кени	8822,0 миң тонна
Алгачкы иштетүү үчүн жарактуулары		
6	Беш-Бурхан күрөң көмүр кени	3814,1 миң тонна
7	Абшир күрөң көмүр кени	2988,8 миң тонна
8	Алмалык күрөң көмүр кени	1932,1 миң тонна
Алай көмүрлүү регион, анын ичинде		
9	Урмизан көмүр жаткан жери (Чункур)	62 млн. тонна
10	Норус-Булак көмүр кени	385 млн. тонна
11	Кызыл-Булак көмүр кени	371,0 миң тонна
12	Бел-Алма-Батыш Кашка-суу көмүр кени	115,3 миң тонна
Бардыгы		491 млн. тонна
Өзгөн таш көмүрлүү бассейни, анын ичинде		
12	Алдыжар көмүр кени	4503,5 миң тонна
13	Көк-Жаңгак көмүр кени	5454,2 миң тонна
14	Кулданбес көмүр жаткан жер	136,3 миң тонна
15	Кумбек таш көмүр кени	2442,8 миң тонна
16	Каргаша таш көмүр кени	129 млн. тонна
17	Түп таш көмүр кени	3091,6 миң тонна
18	Көк-Кыя таш көмүр кени	3425,3 Р/ марки 2 ГЖ 4567,3 марки 2 КОВ 3425,4 марки 1 ТВ
19	Кара Дөбө таш көмүр кени	4044,6 миң тонна
20	Бештерек таш көмүр кени	681,9 миң тонна
21	Чыты таш көмүр кени	513,6 миң тонна
22	Ак-Сур көмүр жаткан жер	Р ¹ =28 млн. тонна Р ³ =27 млн. тонна
23	Сургаш көмүр жаткан жер	44 млн. тонна
Түндүк-Фергана таш көмүр бассейни		
24	Ачык иштетүү үчүн Майлы-Суу таш көмүр кенинин корлору	994 миң тонна
25	Таш-Көмүр таш көмүр кени	1064,7 миң тонна
26	Кара-Тыт таш көмүр кени Бекитилбеген корлор бар	32100 миң тонна 28710 миң тонна
27	Тегене таш көмүр кени Карьердик корлор Шахталык корлор	687,8 миң тонна 5168,3 миң тонна
Бардыгы		426 млн. тонна

Булак: КР Улуттук статкомунун маалыматтары

Корлору 366,5 млн. тоннаны түзгөн Кабак күрөң көмүр кени экономикалык көз караштан алганда эң натыйжалуу болуп саналат. Бул көмүр кенинде көмүрдүн 4 ири катмары бар, алардын ичинен эң келечектүүсү жана натыйжалуусу ачык жана арзан иштетүү ыкмасы менен алына турган көп кору

бар 194,611 миң тонна болгон Кара-Кече көмүр кенин айтууга болот. Бул көмүрдүн негизги керектөөчүлөрү жылына 200 миң тоннаны иштеткен Бишкек ЖЭБи жана республиканын түндүк регионунун жергиликтүү калкы болуп саналат.

Кара-Кече күрөң көмүрүнүн жалпы баланстык кору 431,8 млн. тоннаны түзөт, анын ичинде:

-А+В+С1 категориялары боюнча 308,51 млн. тонна, С2 категориясы боюнча 125,62 млн. тонна;

баланстан тышкаркы корлору – 2,19 млн. тонна.

Миң-Куштагы Акулак кенинин кору 56,1 млн. тоннаны, анын ичинде А+В+С1 категориясы боюнча - 48,42 млн. тоннаны, С2 категориясы боюнча 7,61 млн. тоннаны түзөт.

Түштүк регионундагы корлор боюнча Сүлүктү көмүр кени көмүрдүн көп коруна ээ. Көмүр кени республиканын батышында Түркестан тоо чокусунун түштүк этегинде жайгашкан. Көмүрлүү пластар 1-5 км тилкесинде, тектоникалык жерди бойлото 30 чакырымга созулган.

2-таблица. КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги индикаторлору (таш көмүр жана лигнит)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Республика боюнча						
Ресурстар миң тонна	2507,4	3160,5	3244,1	4220,8	4525,7	4384,5
Көмүрдүн импорту миң тонна	1036,3	1401,3	1069,5	1297,0	1379,5	799,1
Көмүрдүн экспорту миң тонна	85,0	189,7	110,2	241,4	236,8	341,1
Таш жана лигнит көмүрүн казып алуу миң тонна	830,7	1163,9	1407,9	1812,0	1928,7	1851,3
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	70	70	73	85	80	86
Көмүр өнөр жай кызматкерлеринин орточо жылдык саны	2 652	3 085	3 494	3 510	3965	3358
Орточо бир айлык эмгек акы	5 131,6	7 699,3	8 253,1	7 926,7	8920,4	9456,1
Өнөр жай продукцияларынын жеке көлөмүнүн индекстери (өткөн жылга караганда пайыздар менен)	145,5	133,5	121,0	124,8	101,3	93,4
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	817,6	1 412,7	1 708,4	2 147,1	2195,0	2093,9
Областтар боюнча						
Баткен (лигнит) миң тонна.	179,0	190,4	213,8	203,6	249,0	251,8
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	17	19	22	27	31	34
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	237,9	539,7	502,1	500,2	453,7	463,8
Жалал-Абад таш көмүрү	53,3	88,5	153,5	231,0	159,8	167,8
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	20	19	20	26	21	22
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	47,6	95,8	170,1	269,6	222,8	192,2
Ыссык-Көл таш көмүрү	9,1	13,1	0,9	1,0	3,4	4,8
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	3	2	2	2	2	2
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	22,6	29,6	1,9	2,2	12,2	12,6
Нарын (лигнит)	335,6	379,8	413,2	678,3	753,2	
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	13	13	13	13	14	14
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	283,9	321,3	378,3	680,4	742,6	818,5
Ош (лигнит)	253,5	491,8	625,5	698,1	763,2	784,1
Көмүр казып алуу боюнча ишканалардын саны	17	17	16	16	12	13
Өнөр жай продукцияларын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү (млн. сом)	728,7	728,0	957,2	936,4	1033,8	1358,9
Өнөр жай продукцияларынын негизги түрлөрүн чыгаруу боюнча өндүрүштүк кубаттуулуктарды пайдалануу деңгээли (% менен)	73,1	82,1	86,5	86,7	82,4	84,2

Булак: 2012-2016-жылдардагы “Чет өлкөлүк инвестициялар менен ишкана” жыйнагындагы маалыматтар. 51 б. 2012-2016-жылдардагы өнөр жайы. 192 б.

Азыркы учурда көмүр казып алуучу өнөр жайынын уюштуруу-башкаруу түзүмүнүн базалык негизин 86 көмүр казып алуу ишканасы жана компаниялар (2016-жылдагы маалыматтар боюнча) түзөт, ал эми 2011-жылы алар 70тен ашуун болгон. Эгерде республика боюнча кызматкердин орточо бир айлык эмгек акысы 2016-жылы 14847 сомду түзсө, көмүр казып алуу тармагында 9456 сомду (2016), ж.б. 63,7%ды түзөт, бул өлкө боюнча орточо эмгек акынын пайызы (2.2.-таблицаны караңыз).

1991-жылы көмүр казып алуу өнөр жайында иштегендердин жалпы саны 15923 адамды түзсө, 2016-жылы статистика боюнча – 3358 адамды түзгөн, расмий эмес саны 4800 адамдан ашуун.

3-таблица. КРдагы көмүрдүн балансы миң тонна

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Көмүр ресурстары	2507,4	3160,5	3244,1	4220,8	4525,7	4384,5
Казып алуу	830,7	1163,9	1407,9	1803,3	1928,7	1851,3
Импорт боюнча келип түшкөнү	1036,3	1401,3	1069,5	1297,0	1379,5	799,1
Жыл башындагы калдыктар	640,4	595,3	766,7	1120,5	1217,5	1734,0
Бөлүштүрүү						
Республиканын ичинде керектелгени	1826,5	2015,8	2009,0	2756,5	2551,8	2202,8
анын ичинде:						
Өндүрүүгө жана отун катары эмес жагууга зарыл материалдар катарында энергиянын башка түрлөрүнө кайра түзүү	812,4	873,6	789,8	1108,2	1344,1	908,6
Отун катары тикелей эмес керектөөгө	38,8	8,3	9,7	101,0	15,7	8,3
	975,3	1133,9	1209,5	1547,3	1192,0	1285,9
анын ичинде:						
өнөр жай продукцияларын өндүрүү	101,4	185	288,0	385,8	250,8	278,8
Курулуш-монтаждоо жана казуу иштери	1,0	1,1	0,4	0,4	0,8	1,4
Коммуналдык-маданий-турмуш-тиричилик жана башка керектөөлөр (калкка жөнөтүүлөрдү кошуп алганда)	870,4	943,3	907,4	1159,9	935,9	1000,8
Экспортко жөнөтүлгөнү	85,0	189,7	110,2	241,4	236,8	341,1
Жыл аягындагы калдыктар	595,3	766,7	1120,5	1217,5	1734,1	1840,1

Булак: КР УСКнын отун-энергетика балансынын маалыматтары

2016-жылы республиканын ичинде 2 млн. 202 миң тонна көмүр керектелген, бул 2015-жылга салыштырганда 349,0 миң тоннага аз, мында негизги керектөөчүлөрдү электр энергиясы, газ, буу жана кондиционердик аба менен 908,6 миң тоннада камсыздоо боюнча ишканалар, 714,3 миң тонна пайдалуу кендерди казып алуу боюнча ишканалар, 458,9 миң тонна кайра иштетүүчү ишканалар, мамлекеттик башкаруу жана коргоо, милдеттүү социалдык камсыздоо ишканалары – 81,1 миң тонна, саламаттык сактоо жана калкты социалдык тейлөө – 15,6 миң тонна, билим берүү – 7,8 миң тонна, курулуш - 15,2 миң тонна деңгээлиндеги ишканалар болуп саналат (3-таблицаны караңыз).

Күз-кыш мезгилинде ишканаларды, уюмдарды жана калкты көмүр менен камсыздоодо маанилүү ролду көмүрдү дүңүнөн сатуу баасы ойнойт, мисалы төмөндө көмүр казып алуу компаниялары боюнча көмүрдү дүңүнөн сатуу баалары чагылдырылган. 4-таблицадан көрүнүп тургандай эң кымбаты «Кызыл-Булак» ЖЧКсы, «Сүлүктүшахтакурулуш» АКсы жана «Ак Булак көмүр» ЖЧКсы болуп саналат, алардын сатуу баасы 4900дөн 5400 сомго чейин. Көмүргө баанын жогору болушунун негизги себеби анын өздүк наркы, анткени казып алуу жабык ыкма менен жүргүзүлөт. Көмүрдү дүңүнөн сатуунун эң төмөнкү баасы «Шарбон» ЖАКсынын, «АКГ Тоо Инвест» ЖЧКсынын,

«Пандж-Шер» ЖЧКсынын, «Кыргызкөмүр» МИсинин ишканалары көмүрдү 1100дөн 1300 сомго чейин сатышат, көмүргө баанын төмөн болушунун себеби ачык карьердик ыкма менен жүргүзүлгөндүгү, бул көмүр казып алуунун өздүк наркын төмөндөтөт.

4-таблица. 2016-жылга карата региондор боюнча көмүрдү дүңүнөн сатуу баалары

	Нарын областы					
№	Аталышы	Ченөө бирдиги	Салыктарды эске алуу менен көмүрдүн маркалары боюнча 1 тоннасына дүңүнөн сатуу баасы, сом			
			БПКО		БР	
1	«Шербон» ЖАКсы	сом/тонна	1250		1126	
2	«АКГ Тоо Инвест» ЖЧКсы	сом/тонна	1149		1099	
3	«Пандж-Шер» ЖЧКсы	сом/тонна	1153		1103	
4	«Кыргызкөмүр» МИси	сом/тонна	1300		1200	
	Ош областы					
№	Аталышы	Ченөө бирдиги.	Салыктарды эске алуу менен көмүрдүн маркалары боюнча 1 тоннасына дүңүнөн сатуу баасы, сом			
			БСШ	БР	БОМ	БК
1	«Пэрити Коал» ЖЧКсы	сом/тонна	900	2200	2400	3000
	Баткен областы					
№	Аталышы	Ченөө бирдиги	Салыктарды эске алуу менен көмүрдүн маркалары боюнча 1 тоннасына дүңүнөн сатуу баасы, сом			
			БК	БР	БСШ	
1	«Сүлүктүшахтакурулуш» АКсы	сом/тонна	4900	3200	2200	
2	«Ак Булак көмүр» ЖЧКсы	сом/тонна	5156	3183	2100	
3	«Т.Ибрагимов атындагы» ЖЧК	сом/тонна	4500	2250	1350	
4	«Сүлүктүкөмүр» АКсы	сом/тонна	2017	1579	789	
5	«Кызыл-Булак» ЖЧКсы	сом/тонна	5438	3684	1929	
	Жалал-Абад областы					
№	Аталышы	Ченөө бирдиги	Салыктарды эске алуу менен көмүрдүн маркалары боюнча 1 тоннасына дүңүнөн сатуу баасы, сом			
			ДР		ДСШ	
1	«Тегене» ЖЧКсы	сом/тонна	3300		1350	

Булак: КР УСКнын маалыматтары

Региондор боюнча чекене баалар, албетте бир нече жогору, анткени көмүргө чекене бааларга транспорттук чыгымдар жана көмүр сатуучулардын кирешелери кирет. 3-сүрөттү караңыз.

3-сүрөт. Региондор боюнча керектөөчүлөр үчүн көмүргө чекене баа

Булак: unison.kg маалыматтары

SWOTту – Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жай иштеринин талдоосун аныктоо кыйла маанилүү болуп саналат. SWOT – бул көмүр тармагынын абалын ыкчам – диагностикалык талдоо. Көмүр өнөр жайынын ишин талдоонун жүрүшүндө ал кандай тармакта атаандашка жөндөмдүү, ал эми кандай тармакта жөндөмсүз болгон позициялары аныкталат. Ички чөйрөнүн өткөрүлгөн талдоосу көмүр өнөр жайынын күчтүү жана начар жактарын, мүмкүнчүлүктөрүн жана коркунучтарын көрсөтө алат. Деталдуу талдоо жүргүзүү аркылуу биз SWOTту – көмүр өнөр жайынын иштөөсүн талдоонун негизги индикаторун түздүк, анда SWOT – талдоосунун жыйынтыктары 4-таблицада чагылдырылган.

5-таблицада көрсөтүлүп тургандай, көмүр тармагынын күчтүү жагы Кыргызстанда көмүрдүн кыйла көп коруна инвестицияларды тартуу, технопарктерди түзүү болуп саналат. Ал эми көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн начар жагы көмүр шахталарынын анча жогору эмес рентабелдүүлүгү, айлана-чөйрөнүн көп булганышы, көмүр сатуу рыногунун ички керектөөчүлөрү үчүн чектелиши болуп эсептелет. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүдө коркунучтардын бири катары көмүр тармагынын кызматкерлеринин жыл сайын кыскарышын, көмүр шахтыларынын иштеп кетүү кыйынчылыктары, көмүр ишканаларын өнүктүрүү үчүн банктардан жеңилдетилген кредиттерди алуу ж.б. экендигин белгилей кетүү зарыл.

5-таблица. КРнын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн SWOT талдоосу

Күчтүү жактары	Начар жактары
Көмүр кенинин чоң кору бар; көмүр өнөр жайына инвестиция тартуу мүмкүнчүлүгү; көмүр казып алууда арзан жумушчу күчү; көмүр тармагында технопарктерди түзүү; айылдарда социалдык көйгөйлөрдү чечүү, анда шаар түзүү ишканалары шахталар болуп саналат.	Кооптуу өндүрүш; көмүр казып алуу шахталарынын анча жогору эмес рентабелдүүлүгү; айлана-чөйрөнүн булганышы; продукцияларды сатуу рыногу ички керектөөлөр менен чектелген; көмүр кендерин иштетүүгө инвесторлордун начар кызыгуусу; бүткүл талдоого алынган мезгилде көмүр казып алуу ишканаларынын иштеринен чыгашалар.
Мүмкүнчүлүктөр	Коркунучтар
Чалгындалган көмүр корлорунун эсебинен казып алуу көлөмдөрүнүн өсүшү; темир жол тарифтерин төмөндөтүүнүн эсебинен көмүрдү транспорттоого чыгымдарды азайтуу; көмүр казып алуу тармагына мамлекеттик колдоо көрсөтүү; алдыңкы инновациялык технологияларды киргизүү; ТЭК КПДсын жогорулатуу үчүн технологиялык линияларды пайдалануу, алар айлана-чөйрөнү азыраак булгоодо төмөнкү сапаттагы көмүрдү пайдаланууга өбөлгө түзөт.	Жаратылыш кендерин пайдалангандыгы үчүн төлөмдөрдү жогорулатуу; метандын бөлүнүп чыгуусуна байланыштуу жогорку авариялуулук; көмүр шахталарынын жогорку банкрот болуу мүмкүндүгү; кредиттик ресурстарды алуудагы татаалдыктар; көмүр тармагындагы кызматкерлерди жыл сайын кыскартуу; тоо-кен – геологиялык жана тоо-кен техникалык казып алуу шарттарынын начарлашы (күлдүн көп болушу, кубаттуулугу аз пластарга өтүү, эскилиги жеткен техника).

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Ошентип көмүр казып алуу жана аны пайдалануу жаатында мамлекеттик саясаттын өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен биз төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

көмүр продукциясы жана анын компоненттери энергетикалык комплексти өнүктүрүү үчүн эң маанилүү жана социалдык зарыл энергия алып жүрүүчүлөр болуп саналат;

көмүр пластарынын катмарларынын тоо-кен – геологиялык шарттарынын өзгөчөлүктөрү көмүр казып алууну татаалдаштырат; көмүр казып алуу ишканаларын жогорку капиталдык кубаттуулугу, төмөнкү өндүрүштүк цикли катары мүнөздөөгө болот, бул акыркы жыйынтыгында тутумдуу реконструкциялоону талап кылат;

көмүр кендерин казып алуунун технологиялык процесси тутумдуу капиталдык салымдарды талап кылат;

көмүр кендерин казып алуу боюнча иштердин тутумдуу эмес уюштурулушу, ошондой эле төмөнкү сорттогу көмүрдү керектөө жаратылышка - айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет;

көмүр казып алуунун натыйжасыздыгынан же банкроттуулугунан улам көмүр казып алуу боюнча ишканалардын жабылышы башка кесиптерде аткарууга даяр эмес кызматкерлердин иштен бошотулушуна алып келет жана бул аларды социалдык коргоо боюнча аныкталган чаралардын кабыл алынышынын зарылдыгы менен шартталат.

“Инновациянын негизинде Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн келечектери” деп аталган үчүнчү главада көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана Стратегиясы сунушталып, көмүр өнөр

жайын өнүктүрүүнү инновациялык башкаруу модели иштелип чыгылган жана 2025-жылга чейинки мезгилге карата көмүр казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнүн Стратегиялык божомолу түзүлгөн.

Жакынкы келечекте көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиясынын негиз болуучу багыттары төмөнкүлөр болуп саналат:

1. Жогоруда белгиленгендей, көмүр казып алуу тармагында республиканын экономикасын көмүр отунуна болгон керектөөлөрүн толук канааттандыруу үчүн жетиштүү чийки зат базасы бар. Ал тургай, көмүр азыркы экономикалык шарттарда аныкталган деңгээлде чыгымдалуучу жана экологиялык индикаторлор боюнча керектөөчүлөр пайдаланган мунайзат отунуна жана газга жол бошотот жана иш жүзүндө отун-энергетикалык баланстын акыркы ордунда турат.

Тармактын экономикалык жана өндүрүштүк потенциалынын көбөйүшү өлкөнү энергетикалык жактан камсыздоодогу тобокелдиктерди төмөндөтүүнүн эсебинен жана өлкөнү өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын максаттуу индикаторлорунун мүмкүн болуучу аткарылбай калуусунан улам камсыздалууга тийиш.

Бүгүнкү күндө, көмүр тармагы бардык зарыл корлор менен камсыздалып, көмүр сатуу рыногу божомолдонгон, андыктан 2025-жылы көмүр казуу көлөмүн 3-5 млн. тоннага чейин көбөйтүү үчүн өндүрүштүк резервдерди камсыздоо керек.

2. Өлкө боюнча көмүр казып алуунун зарыл көлөмдөрүн божомолдоонун негизинде 2016-жылы 1,8 млн. тоннадан 2025-жылы 4,8 млн. тоннага чейин болушу күтүлүүдө. Эсептөөлөргө ылайык, республика боюнча көмүрдү жалпы керектөө 2016-жылы 2,9 млн. тоннадан 2020-жылы 3,7 млн. тоннаны түзөт. Көмүрдү керектөөнүн бул деңгээли бүтүндөй өлкө боюнча чалгындалган корлордун эсебинен камсыз болуп, кошумча геологиялык чалгындоо иштеринин зарылчылыгын пайда кылышы мүмкүн.

3. Тез кымбаттап жаткан газдан жана мунайзаттан айырмаланып көмүргө болгон баа бир аз жайыраак темпте өзгөрүшү мүмкүн экендигин белгилей кетүү маанилүү, ал көмүр корлорун натыйжалуу иштетүүгө, башкаруунун инновациялык усулдарын киргизүүгө жана эң башкысы, көмүр казып алууда, кайра иштетүүдө жана транспорттоодо 2018-жылы техникалык кайра жабдууга байланыштуу, ал эми 2018-2020-жылдардын аралыгында Кара-Кече кеңири масштабдуу көмүр казып алуулардын жана түштүк регионундагы көмүрлөрдүн эсебинен энергетикалык көмүрлөрдүн баасы турукташат.

Көмүр отунуна баалардын турукташуу процесси сакталышы мүмкүн жана кийинки он жылдыкта республиканын отун-энергетикалык балансындагы анын ролун көбөйтүүдө биринчи деңгээлдеги аргумент катары кызмат кылат.

4. Республиканын экономикасынын көмүргө болгон керектөөлөрүн канааттандыруу республиканын түштүк регионунун – Алай, Түштүк-Фергана жана Өзгөн бассейндеринде көмүр казып алууну өнүктүрүүгө байланыштуу болот.

Кавак бассейндеги кендер региондор аралык мааниге ээ болот.

2018-2025-жылдардын аралыгында биздин божомолдорго ылайык 5 жаңы шахтанын жана бир көмүр кесиндисинин курулушу болжолдонуп жатат, алардын ичинен:

-Ысык-Көл областында – 1 шахта (Көк-Бел жер алдындагы көмүр участкасынын базасында жана теребелинде + 1200 м.);

-Кавак бассейнинде – 1 кесинди (Кара-Кече жана Миң-Куш көмүр кендеринде);

-Түштүк-Фергана бассейнинде – 2 шахта (Кызыл-Кыя жана Сүлүктү көмүр кендеринде);

-Түндүк-Фергана бассейнинде – 1 шахта (Тегенек-Шахта көмүр кени);

-Өзгөн бассейнинде – 1 шахта (Маркай көмүр кени);

5. Энергетикалык ресурстар рыногунда көмүр продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында көмүр өнөр жайларынын ишканаларында көмүр казып алуу, кайра иштетүү жана байытуунун эң прогрессивдүү усулдарын кеңири колдонуу аркылуу көмүр продукцияларынын сапатын жогорулатуу болуп саналат.

6. Практика көрсөткөндөй, азыркы экономикалык кырдаалда, биздин оюбузча СССР кулагандан кийинки мезгилде токтоп калган эски көмүр шахталарын реконструкциялоого инвестициялык каражаттарды пайдалануу туура болоор эле. Жаңы көмүр тармагын рынок мамилелеринин негизинде ири жана кичи тоо-кен көмүр ишканалары катары кайрадан калыбына келтирип, капиталдык салымды азыраак талап кылган жана өндүрүмдүүлүгү көп көмүр казып алуунун ачык ыкмаларына акцент жасоо зарыл.

7. Жаңы көмүр ишканаларын түзүү негизинен тышкы инвестициялардын эсебинен жүзөгө ашырылат, ал эми казып алынган көмүр ички керектөөлөрдү жаап, экспортко жөнөтүлөт. Азыркы тоо-кен-шахта жабдууларын жана тазалоочу даярдоо иштерин пайдалануу менен жогорку сапаттагы көрсөткүчтөрү бар кен жаткан жерлерди пайдалануу керек.

Энергетикалык коопсуздукту камсыздоо, өлкөнүн экономикалык, экологиялык абалынын сапатын жогорулатуу, ошондой эле отун-энергетикалык комплексин жана көмүр өнөр жайын өнүктүрүү үчүн төмөнкүдөй иш-чараларды аткаруу максатка ылайыктуу:

1. Азыркы экономикалык чындыктарды эске алуу менен отун-энергетикалык комплексти жана көмүр казып алуучу ишканаларды өркүндөтүүнүн бирдиктүү комплекстүү илимий-техникалык программаларын иштеп чыгуу.

2. Иштеп жаткан мамлекеттик түзүмдөрдү ага геология департаментин кошуу менен тоо-кен казып алуучу жана энергетикалык өнөр жай министрлигин каржылоону эске албай туруп түзүү:

көмүр отунун, газды, мунайзатты казып алуу жана кайра иштетүү; баалуу түстүү жана кара металл рудаларын казып алуу жана кайра иштетүү; курулуш материалдарын жана минералдык чийки заттарды казып алуу жана иштетүү.

3. Республиканын түндүк областтарынын көмүр отунуна болгон талаптарын максималдуу канааттандыруунун транспорттук чыгымдарын төмөндөтүү үчүн Жыргалаң шахтасында, Акулак жана Кара-Кече кесиндисинде

көмүр казып алууну көбөйтүү, Бишкек шаарынан 40 чакырым түндүк-батышта жайгашкан белгилүү Чу көмүр кенин кошумча геологиялык-чалгындоо изилдөөлөрүн жүргүзүү талап кылынат.

4. Стратегиялык план-божомол, экономикалык максатка ылайыктуу иштеп чыгуулардын базалык баалоолору жана көмүрдү пайдалануу үчүн КРнын УИАсынын физика жана тоо кыртыштарынын механикасы жана Тоо-кен-металлургиялык институттарынын долбоордук иштеринин базасында пайдалуу кендердин корлору боюнча (саны жана сапаты, технологиялары жана техникасы, алар жаткан жерлердеги шарттар боюнча) борбордоштурулган маалыматтар базасын түзүү зарыл.

5. Кара-Кече көмүр кесиндисинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун эсебинен көмүр казып алууну көбөйтүүнү камсыздоо үчүн электр энергиясын, энергетикалык газ, жер семирткичтерди, мунайзат продуктыларын (бензин, дизель отуну), глинозем (алюминий үчүн чийки зат) жана башка товардык продукцияларды алуу менен кошумча минералдык чийки заттарды комплекстүү иштетүү аркылуу Кавак көмүр бассейнинин көмүр кендерин кеңири өздөштүрүүнү жүзөгө ашыруу зарыл. Республиканын алыскы райондорун өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү менен аларды көмүр казып алуучу кичи ишканалардын эсебинен канааттандыруу керек.

6. Буга байланыштуу биотехнологияларды колдонуу менен майда көмүрлөрдү жер семирткичке, энергетикалык газга жана термобрикetterге кайра иштетүүнүн технологиялык ыкмаларын иштеп чыгуу зарыл, анткени күрөң көмүр жеңил майдаланат, көмүрдүн майдалары (штыб) массалык керектөөлөр үчүн колдонулбайт жана ал көмүрдүн ири сортторунун 50%на жакынын түзөт.

7. Орто мөөнөттү келечекте, мунайзат жана газ жаткан жерлердин корлорун пайдаланууга байланыштуу республиканын өзүндө мунайзат продуктыларынын жетишсиздигине жана көмүрдүн чалгындалган корлорунун өтө көп санынын болушуна байланыштуу төмөндөгүлөр бышып жетилди:

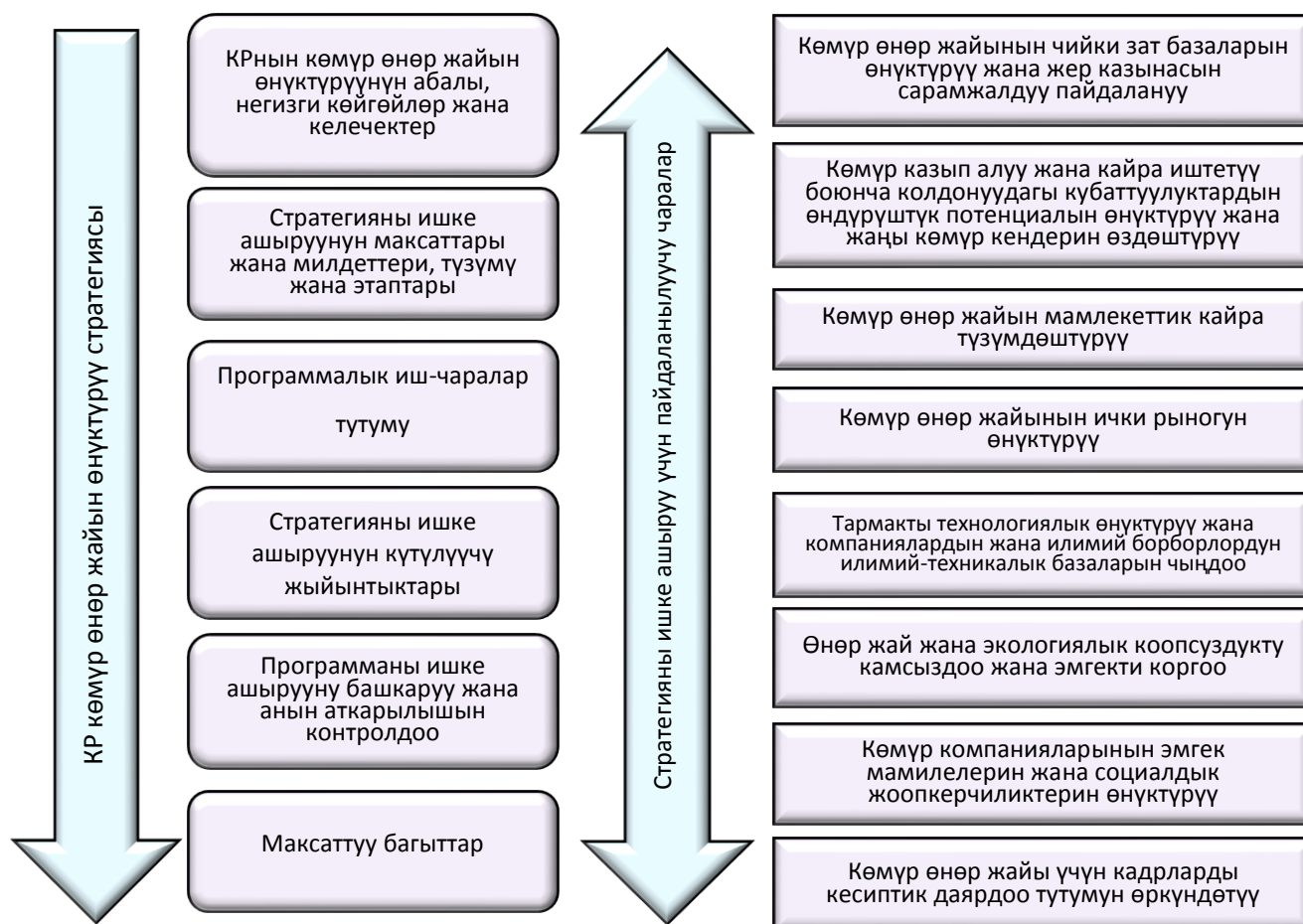
а) жер үстүндөгү жана жер алдындагы көмүрлөрдү газдаштыруу боюнча адистерди план ченемдүү даярдоону, энергетикалык жана технологиялык газды, мотор отунун (бензинди, дизель отунун) алууну жүзөгө ашыруу;

б) көмүр камтылган чийки заттардан мотор отунун алуунун салттык эмес жаңы технологияларын өздөштүрүү жана өркүндөтүү, атомардык водороддун темир камтылган порошогунун кымбат эмес катализаторун пайдалануу, көмүрдү басым жасабай туруп суюлтуу ыкмасын өздөштүрүү, япон окумуштуулары сунуштаган жогорку температураларды жана эриткичтерди колдонуу (Япониянын № 59-182887 патент);

в) Кызыл-Кыя шаарын жана жакынкы райондорду энергетикалык газ менен камсыздоо, Алмалык көмүр кенинин участкасын, Ош шаарынын ЖЭБин жана башка өндүрүш объектилерин энергетикалык газ менен камсыздоо үчүн Кызыл-Кыя көмүр кенинин Беш-Буркан участогун жер алдындагы газ менен камсыз кылууну негиздөө жана жүзөгө ашыруу.

Балыкчы – Кочкор – Кара-Кече маршруту боюнча темир жолунун тилкесинде 57 көпүрө куруу зарыл, алардын ичинен 17си чоң, 27си орто жана

13ү чакан көпүрөлөр, жалпы узундугу 4200 метрден ашык, 3 чоң көпүрөнү түз участкактордо жана 4°тан ашпаган жантайма жерлерде, калган көпүрөлөрдү 8-20° жантайма менен жолдун кесиндилеринде куруу керек. Конкреттүү маршрут, жасалма курулмалардын саны жана курулуштун наркы ТЭНди аныктоого өбөлгө түзөт.

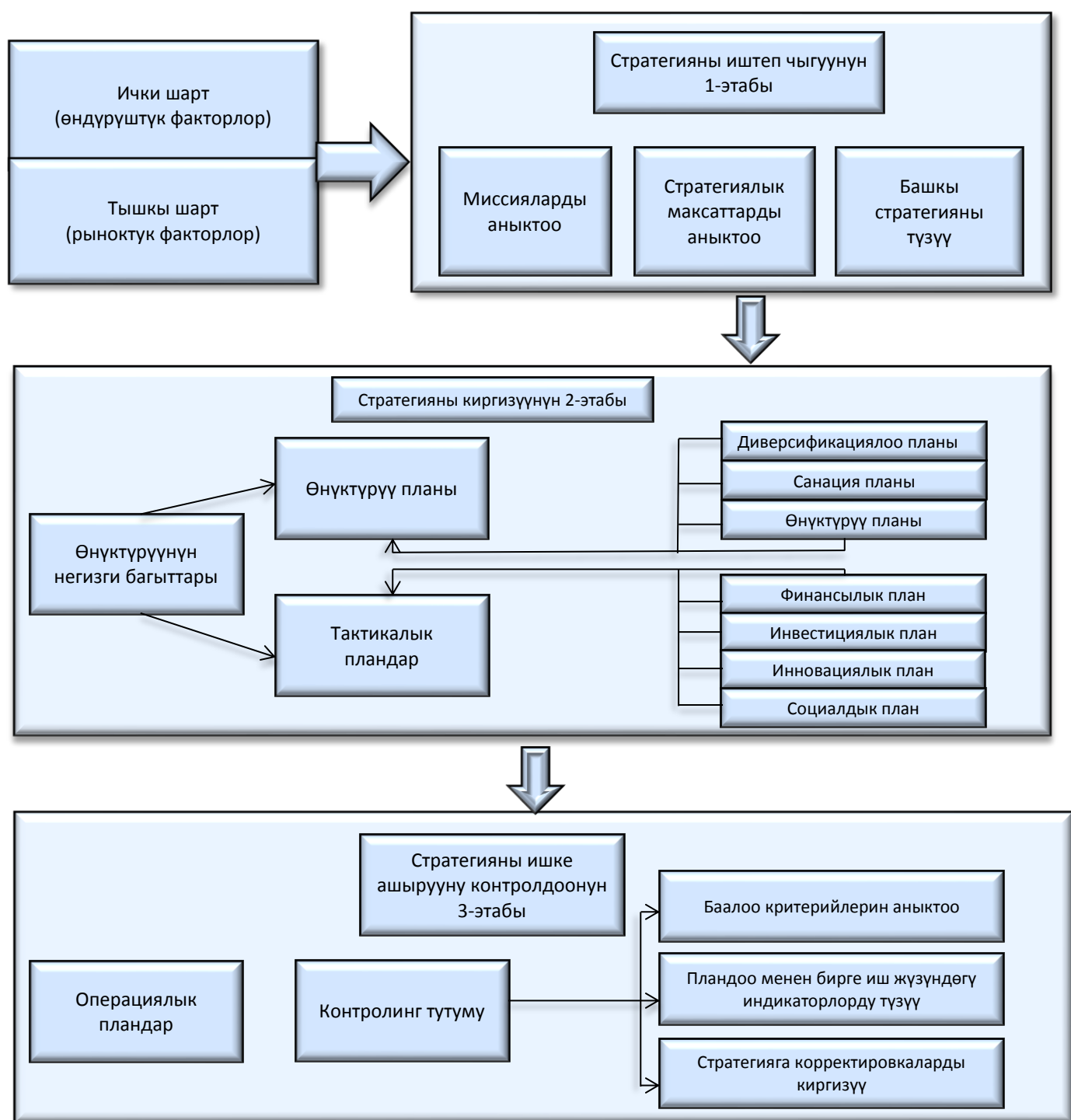
4-сүрөт. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүү стратегиясынын түзүмдүк модели

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Көмүр өнөр жайына тутумдуу мамиле практикасын киргизүү жана инновациялык иштердин негизги багыттарын ишке ашыруу көмүр отунун казып алуу көлөмүнүн олуттуу өсүшү үчүн шарттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк ачып, көмүр казып алуучу ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат.

Диссертациялык иштерде биз көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык моделин сунуштайбыз (4-сүрөттү караңыз).

Көмүр тармагын өнүктүрүү саясатын жөнгө салуу менен ички көмүр рыногун кеңейтүүгө жана аны импорттолуучу газдан, башка энергия алып жүрүүчүлөрдөн коргоо зарыл, бул үчүн төмөндөгү сунуштарды даярдоого негизделүү маанилүү:

5-сүрөт. Көмүр тармагын стратегиялык башкаруу процесси

Булак: автор тарабынан иштелип чыгылган

-көмүр отунун жана отун аралык атаандаштыктарды газ менен керектөөдө электр станцияларынын экономикалык жүйөлөрүн күчөтүү;
 -көмүргө рыноктук бааларды түзүү;
 -ири интеграцияланган көмүр-өнөр жай комплекстерин түзүүгө негизделген көмүр, энергетикалык жана химиялык өндүрүштүн стратегиялык программаларын ишке ашыруу.

Стратегиялык башкарууну тармактын деңгээлинде түзүү үчүн бардык тармактык чарба жүргүзүү чөйрөлөрү боюнча стратегиялык багыттардын өз ара

мазмунуна жооп берген жана өз ара байланышкан бир катар пландарды ишке ашыруунун жардамы менен жүзөгө ашыруу зарыл.

Көмүр ишканаларын стратегиялык башкаруу процесстеринин динамикалык мамилелерин пайдаланууда аларды динамикалык өнүктүрүү жагынан кароо керек, бул аны өнүктүрүүнүн ретрокелечектүү талдоосун, объектини баалоону жана болжолду иштеп чыгууну аткарууну түшүндүрөт.

Диссертациялык иште 2025-жылга чейинки мезгилге карата көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн Стратегиялык божомолу сунушталган. КРнын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү божомолдоо төмөнкүдөй милдеттерди чечүүнү өзүнө камтууга тийиш: казып алуунун ресурстук потенциалын жана мүмкүн болуучу көлөмдөрүн баалоо; көмүргө керектөөлөрдү божомолдоо; көмүргө бааларды божомолдоо; ички жана тышкы керектөө үчүн көмүр жөнөтүү көлөмдөрүн божомолдоо; иштеп жаткан жана жаңы көмүр ишканаларын өнүктүрүү, реконструкциялоо жана куруу долбоорлорун инвестициялык баалоо.

Иштелип чыгылып жаткан моделдик инструментарийдин базалык маалыматтары үчүн КРнын Улуттук статистика комитетинин жана КРнын Экономика министрлигинин 2012-2016-жылдардагы маалыматтары колдонулду.

2025-жылга чейинки мезгилдерде КРнын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү божомолдоо жаатында биз линиялык регрессияны куруу иштерин пайдаланып «у» жана «х» маалыматтары колдонулду, мында «у» - көлөм, ал эми «х» - убакыт.

Мисал катары 2025-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайынын кызматкерлеринин орточо жылдык санынын божомолун келтиребиз (6-таблица).

6-таблица. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайынын кызматкерлеринин орточо жылдык санын божомолдоо үчүн линиялык регрессия жана чыгыш индикаторлору.

-3E-05	ВЫВОД ИТОГОВ								
-0,00013									
2,44E-05	Регрессионная статистика								
0,000128	Множеств	0,97381							
0,00012	R-квадрат	0,948306							
	Нормиров	0,931075							
	Стандартн	130,0547							
	Наблюден	5							
	Дисперсионный анализ								
		df	SS	MS	F	Значимость F			
	Регрессия	1	930860,1	930860,1	55,03413	0,005068			
	Остаток	3	50742,7	16914,23					
	Итого	4	981602,8						
	Коэффициент								
	Партиальная статистика								
	Значение								
	95%верхние 95%нижние 95,0%верхние 95,0%нижние								
	У-пересече	2425,9	136,4026	17,78486	0,000388	1991,806	2859,994	1991,806	2859,994
	Переменн	305,1	41,12692	7,418499	0,005068	174,2158	435,9842	174,2158	435,9842

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Жыйынтыгында, акыркы 5 жылдын ичинде, атап айтканда 2012-2016-жылга чейин, ретрокелечектүү индикаторлордун чыгыш маанисин коюу менен биз республиканын көмүр өнөр жай кызматкерлеринин орточо жылдык санын божомолго алдык.

7-таблица. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жай кызматкерлеринин орточо жылдык санынын божомолу

2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
4561	4866	5171	5476	5782	6087	6392	6697	7002

Булак: божомол автор тарабынан түзүлгөн

Ошентип, ретрокеелечектүү маанинин индикаторлорун колдонуп жана аларды жогоруда айтылган формулаларга коюп, биз көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги индикаторлорун божомолдодук.

Күтүлүүчү жыйынтыктар

Жогоруда белгиленгендей, көмүр казып алуучу компаниялардын башкаруу иштеринин натыйжалуулугун жогорулатуу механизмдеринин бири болжолдонуучу мезгилде күтүлүүчү жыйынтыктар болуп саналат.

2025-жылга чейинки мезгилге карата тоо-кен руда өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык божомолун түзүүнүн жүрүшүндө биз түзгөн божомолдук маалыматтар боюнча төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик.

2025-жылга карата көмүр ресурстарынын жалпы саны 9647 миң тоннаны, казып алынган көмүрдүн саны 4841 миң тоннаны түзөт, ал эми 2016-жылы казып алынган көмүрдүн саны 1851 миң тоннаны түзгөн.

Жыл сайын импорт боюнча биз 1379 миң тонна (2015), 779,0 миң тонна (2016) алабыз, негизинен көмүр Казакстан Республикасынан импорттолот, 2025-жылга карата көмүрдүн импорту 1935 миң тоннаны түзмөкчү. Негизинен импорттолуучу көмүр Бишкек шаарынын ЖЭБинин, коммуналдык-турмуш-тиричилик жана маданият керектөөлөрүнө жумшалат.

Азырынча ири көмүр казып алуучу компаниялардын көпчүлүгү көмүр казып алуунун жетишилген деңгээлинин өсүшүн же сакталышын көздөйт. Бирок өнүктүрүү боюнча стратегиялык пландарды билдирүүдө көмүр казып алуучу компаниялардын көпчүлүгү рынокто ээлеген үлүшүнө карабастан биринчи кезекте эң оптималдуу вариантты – көмүр казып алууну көбөйтүүнү; же аны жаңы кубаттуулуктарды киргизүүнүн же болбосо колдонуудагы модернизациялоонун эсебинен жүргүзүүгө аракеттенишет. Мында лаваларды кайра жөндөө боюнча пландык иштерди аткарууга же кампаларда отундун топтолушуна байланыштуу колдо болгон активдерге таянуу менен көмүр казып алуунун төмөндөө мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалымат алдыда тикелей боло турган төмөндөөлөрдөн улам байкалат.

2025-жылга карата бардык көмүр казып алуучу ишканалардын саны 2016-жылдын көрсөткүчтөрү боюнча 20%дык өсүү менен 86га жетет.

2025-жылы көмүр өнөр жайынын кызматкерлеринин орточо жылдык саны 7002 адамга жетет. Өсүү 2016-жылга салыштырганда 2 эсени түзөт (3358 адам).

2025-жылы көмүр өнөр жай кызматкерлеринин орточо бир айлык эмгек акысы 2016-жылга салыштырганда 16952 сомго жетет же 79,3%ды түзөт. Көмүр казып алуучу өнөр жайында негизги милдет эмгек мамилелеринин натыйжалуу моделин түзүү болуп саналат. Бул модель кесиптик квалификациялардын улуттук тутумунун ишке жайгашуу, окутуу, кайра

даярдоо жана түзүү чөйрөсүн өнүктүрүү, ошондой эле эмгек чыр-чатактарынын алдын-алуу жана жөнгө салуу боюнча профилактикалык чаралар сыяктуу маселелерди өзүнө камтыйт.

Өнөр жай продукцияларынын түрлөрү боюнча өндүрүү көлөмү жаатында ал 2025-жылга карата 5843,2 млн. сомго жетет же өсүү 2016-жылга салыштырганда 2,7 эседен ашыгыраакты түзөт.

Республиканын ичинде көмүргө болгон керектөө 2025-жылы 4861 миң тоннага жетет же 2 эсеге өсөт, алардын ичинен коммуналдык-турмуш-тиричилик керектөөлөрүнө 1380 миң тонна талап кылынат.

Ошентип, түзүлгөн рыноктук шарттарда, тышкы жана ички рынокто көмүр продукциясынын атаандаштыгы үчүн ыңгайлуу шарттар өндүрүштүн калдыктарын төмөндөтүүнүн, жаңы технологияларды киргизүүнүн, эмгектин коопсуздугунун жогорку деңгээлин камсыздоодо техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрдү жогорулатуунун эсебинен камсыздалмакчы. Натыйжада, өндүрүштүү масштабдуу модернизациялоо жана жогорку технологиялык линияларды киргизүүнү камсыздоо маанилүү, бул көмүрдү натыйжалуу казып алууну максималдуу жогорулатууга жана республиканын көмүр тармагын жаңы инновациялык деңгээлге чыгарууга өбөлгө түзөт.

ТЫЯНАКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында төмөнкүдөй тыянактарды жасоого жана практикалык сунуштамаларды берүүгө болот, алар диссертациялык изилдөөнүн теориялык, методикалык илимий жаңычылдыгын жана практикалык маанилүүлүгүн бышыктап турат.

1. Бүтүндөй өлкөдөгү жалпы экономикалык кризис менен өлкөнүн экономикасын жигердүү кайра түзүмдөштүрүүнүн мезгилинде өнөр жайынын тоо-кен касып алуу тармагындагы, анын ичинде көмүр өнөр жайындагы экономикалык кризис да жигердүү өрчүгөнүн белгилей кетүү зарыл. Демек, азыркы убактан тартып көмүр өндүрүү тармагынын өндүрүштүк кубаттуулуктарын күтүүгө, өнүктүрүүгө инвестициялоо белгиленип жаткан өздүк да, ошондой эле бюджеттик да каражаттардын экономикалык натыйжалуулугун баалоого өтүү өзгөчө маанилүү.

2. Өнүккөн өлкөлөрдүн көмүр өнөр жайын өнүктүрүү тажырыйбаларын изилдөө менен, бизге Кытай, АКШ, Россия жана Казакстан сыяктуу өлкөлөрдүн көмүр өнөр жайын өнүктүрүү тажырыйбаларын өздөштүрүү зарыл.

3. Кыргызстандын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү талдоо жана комплекстүү баалоо менен, азыркы убакта энергия өндүрүүнүн үлүштүк түзүмүндө көмүр негизги орунду ээлеп туратын айтуубуз абзел. Көмүр өнөр жайы, көмүрдүн олуттуу запасына ээ болуу менен, аны натыйжалуу касып алуунун жана көмүр продукциясына болгон ички керектөөнү туруктуу камсыз кылуу максаттарында пайдалануунун бардык мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

4. Республиканын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн кароо менен, биз төмөнкүдөй тыянактарды жасадык. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайы узак мезгилдер боюу жогорку дотациялуу тармак бойдон

калып келүүдө, бул анын чарбалык ишинин натыйжасыздыгынан улам болууда, ал эми көмүр ресурстарына калыптанган дүң-чекене баалардын методологиясында жана практикасында көпчүлүк учурларда көмүр продукциясына баалар ар дайым анын өздүк наркынан төмөн бойдон калып келүүдө.

5. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана Стратегиясы сунуш кылынган, ага биздин пикирибизче төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: республиканын энергетикалык теңдемин, анын ичинде көмүр ресурстарын сарамжалдуу калыптандыруу: көмүр өндүрүү тармагын өнүктүрүү бөлүгүндө терең ойлонулган ички жана тышкы саясатты жүзөгө ашыруу; жер казынасын сарамжалдуу пайдалануу үчүн механизмдерди киргизүү; энергия-өндүрүүчү көмүрлөр рыногунун экспорттук жана импорттук түзүүчүлөрүн өнүктүрүү; тармактын ичинде атаандаштык үчүн шарттарды түзүү; республиканын көмүр өндүрүү тармагында майнаптуу, сарамжалдуу, негизделген илимий-технологиялык, инвестициялык-жаңычыл жана социалдык саясатты жүргүзүү.

6. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү башкаруунун жаңычыл модели иштеп чыгылган, анда индикативдик пландаштырууну колдонуу көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги модели болуп саналат. Чет өлкөлүк тажырыйба көрсөткөндөй, индикативдик пландаштырууну колдонуу, КР көмүр өнөр жайында индикативдик пландаштыруу тутумун ишке ашыруу тармактагы өндүрүштүн натыйжалуулугун жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

7. Көмүр казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүнүн 2025-жылга чейинки Стратегиялык божомолу иштеп чыгылган, анда КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн божомолу өз ичине төмөнкү милдеттерди чечүүнү камтыйт: ресурстарды жана казып алуунун мүмкүн болуучу көлөмдөрүн баалоону; көмүр казып алуунун божомолун; көмүр казып алуунун көлөмдөрүнүн божомолун; көмүр казып алуунун аймактар боюнча көлөмүн, көмүрдү керектөөнүн республиканын ичиндеги санын, көмүрдү экспорттоонун жана импорттоонун божомолун ж. б.

Ошентип, көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык божомолун пайдалануу тармактын чарбачылык иштеринин натыйжалуулугун жогорулатууга жана экономиканын тармактарынын керектөөлөрүн эске алуу менен, көмүр казып алуунун көлөмдөрүн оптималдуу макулдашуу үчүн шарттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЖУМУШТАРДЫН ТИЗМЕСИ И

Примов У. Б. Көмүр өнөр жай комплексинин продукцияларын өндүрүүнү талдоо жана баалоо.\ М. Р. Рыскулов атындагы Кыргыз экономикалык университетинин Вестниги: 1(39)2017 –Б.: 91-94-б..

Примов У. Б. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнү жаңычыл башкаруунун модели. \ Кыргыз Республикасына Президентине караштуу мамлекеттик башкаруу академиясынын Вестниги: №24, 2018 – Б.: 112-117-б.

Примов У. Б. Чет өлкөлөрдө көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн тажырыйбасы.\ М. Р. Рыскулов атындагы Кыргыз экономикалык университетинин Вестниги: 1(39)2017 –Б.: 94-99-б.

Примов У. Б. Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана аны тездетип өнүктүрүүдөгү мамлекеттин ролу. / №24, 2018 – Б.: 118-126-б.

Примов У.Б. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүү үчүн уюштуруучулук-укуктук негиздери. // Примов У.Б. // Студенттик вестники: 2017. № 4-3 (4). 39-43 б.

Примов У.Б. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу жана анын негизги багыттары. // Примов У.Б. // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялар жана инновациялары. 2017. № 12. 74-77 б.

Примов У.Б. Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги багыттарын ишке ашыруу механизмдери жана аспаптары. // Примов У.Б. // Кыргызстандын илим, жаңы технологиялар жана инновациялары.. 2017. № 12. 82-84 б.

РЕЗЮМЕ
Примов улан Бердибаевич

«Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн экономикалык өнүттөрү» – Экономика жана эл чарбасын башкаруу 08.00.05 адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын издеп алууга диссертациясы

Негизги сөздөр: көмүр өнөр жайы, жаңычыл өнөктүрүү, стратегия, өнөр жай сектору, экспорт, импорт, божомолдук индикаторлор, көмүр продукциясы.

Изилдөөнүн объекти: көмүр өнөр жайы жана аны заманбап башкаруу процесстери жана экономикалык өнүттөрү.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасынын көмүр өнөр жай ишканаларынын абалынын комплекстүү статистикалык талдоону, аны мындан ары өнүктүрүүнүн келечегин комплекстүү баалоону жүргүзүү жана КР көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык божомолун иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн усулдары: изилдөөнүн жүрүшүндө талдоо жана синтездөө усулу, тутумдук жана талдоочулук мамиле пайдаланылды, алар жалпысынан экономикалык талдоонун ишенимдүүлүгүн жана тыянактардын негиздүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берди.

Алынган натыйжалар: КР көмүр өнөр жайынын экономикалык туруктуулугун жана өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча теориялык-методикалык тыянактарда жана сунуштамаларда турат, алар республиканын бүтүндөй тоокен касып алуу өнөр жайынын натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

Пайдаланылуу деңгээли: изилдөөнүн натыйжалары КР жождорунда: экономикалык адистиктер боюнча студенттерге, магистранттарга аспиранттарга «Тармактык экономика», «Микроэкономика», «КР экономикасын өнүктүрүүдө жаңычылдыктын ролу» сабактары боюнча окуу-методикалык комплекстерин, окуу куралдарын жана программаларын иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонулуу жааты: Көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиялык божомолу көмүр касып алуу комплексин мындан ары өнүктүрүү үчүн артыкчылыктуу багыттарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

РЕЗЮМЕ

Примов улан Бердибаевич

«Экономические аспекты развития угольной промышленности Кыргызской Республики» диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: угольная промышленность, инновационное развитие, стратегия, промышленный сектор, экспорт, импорт, прогнозные индикаторы, угольная продукция.

Объект исследования: объектом исследования является угольная промышленность и ее современное управление, процессы и экономические аспекты.

Цель исследования Целью диссертационного исследования является проведение комплексного статистического анализа состояния предприятий угольной промышленности Кыргызской Республики, комплексная оценка перспектив ее дальнейшего развития и разработка стратегического прогноза развития угольной промышленности КР.

Методы исследования: в ходе исследования использовался метод анализа и синтеза, системный и аналитический подход, которые в общем дали возможность обеспечить достоверность экономического анализа и обоснованности выводов.

Полученные результаты: состоят в теоретико-методических выводах и предложены практические рекомендации по обеспечению экономической устойчивости и развитию угольной промышленности КР, которая даст возможность повышению эффективности всей горнодобывающей промышленности республики.

Степень использования: результаты исследования можно использовать в вузах КР для разработки учебно-методических комплексов, пособий и программ по дисциплинам: «Отраслевая экономика», «Микроэкономика», «Роль инновации в развитии экономики КР», студентам, магистрантам, аспирантам по экономическим специальностям.

Область применения: Предложенный стратегический прогноз развития угольной промышленности даст возможность определить приоритетные направления для дальнейшего совершенствования управления угледобывающим комплексом.

SUMMARY

Primov Ulan Perdibaevich

"Economic aspects of the development of the coal industry of the Kyrgyz Republic" thesis for the degree of candidate of economic Sciences in the specialty 08.00.05-Economics and management of national economy

Key words: coal industry, innovative development, strategy, industrial sector, export, import, forecast indicators, coal products.

Object of research: the object of research is the coal industry and its modern management, processes and economic aspects.

The aim of the research is to conduct a comprehensive statistical analysis of the state of the coal industry of the Kyrgyz Republic, a comprehensive assessment of the prospects for its further development and the development of a strategic forecast of the development of the coal industry of the Kyrgyz REPUBLIC.

Research methods: in the course of the study, the method of analysis and synthesis, system and analytical approach were used, which generally made it possible to ensure the reliability of economic analysis and validity of the conclusions.

The results are in the theoretical and methodological conclusions and practical recommendations to ensure the economic sustainability and development of the coal industry of the Kyrgyz REPUBLIC, which will make it possible to improve the efficiency of the entire mining industry of the Republic.

Degree of use: the results of the study can be used in the universities of the Kyrgyz REPUBLIC to develop educational and methodical complexes, manuals and programs in the disciplines: "Branch economy", "Microeconomics", "the role of innovation in the development of the economy of the Kyrgyz REPUBLIC", students, undergraduates, graduate students in economic specialties.

Scope: The proposed strategic forecast of the coal industry will give the opportunity to identify priority areas for further improvement of management of the coal mining complex.

Формат 60x84 1/16
Кагаз офсеттүү. Гарнитура «Times». Көлөмү 2 б.б.
Басуу офсеттүү. Нускасы 120 даана.
Рыскулбеков ат.КЭУнун типографиясында чыгарылган.
720033, Бишкек ш., Тоголока Молдо көч., 58